

U celini gledano ova knjiga Antonina Bartoneka pretstavlja dragoceno štivo u oblasti izučavanja gr. jezika i grčke dijalektologije. Istini za volju, neki od navedenih glasovnih procesa odavno su poznati u nauci, dok su drugi, kao što smo mogli videti, na osnovu najnovijih lingvističkih istraživanja pomereni i u predmigracioni period. Ali, konačna rešenja i za jedne i za druge, s pravom autor prepušta opštim indoevropskim studijama i tu nema nikakva spora.

Novembar 1989.

M. M. Todorović,
Skopje,

LOUIS ROBERT, *Documents d'Asie Mineure* / Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 239 bis/, Athènes—Paris 1987, 568 pp. in 4°.

Ovom posthumnom izdanju dela znamenitog heleniste obradovaće se svi njegovi poštovaoci. Knjiga predstavlja zbornik tridesetipet članaka koje je L. Robert objavio u poslednjim godinama svog života između 1977. i 1985. godine, u časopisu *Bulletin de correspondance hellénique*. Kako u Predgovoru sa zahvalnošću napominje Jeanne Robert, životna saputnica i neumorna saradnica velikog naučnika, predlog da se ovi članci preštampaju kao posebna knjiga potekao je od Olivier Picard-a, direktora Francuske škole u Atini. Evocirajući način rada svoga supruga, Jeanne Robert govori o njegovoj stalnoj brizi da se gotovi radovi što pre objave, o teškoćama na koje je nailazio kod plasiranja svojih dela, o predusretljivosti pojedinih izdavačkih kuća, o radosti koju su mu pričinjavali tek prispeli separati novih izdanja, o brojnim dosiejima sa sakupljenom, manje ili više obradjenom gradjom koji su ostali posle njega.

„Maloazijski dokumenti“ zaokrugljuju na neki način ogromni opus L. Robert-a, posvećen najvećim delom istraživanjima Male Azije. U istoj seriji objavljeno je 1980. godine isto tako monumentalno delo „*A travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*“, koje sa novom knjigom čini takoreći jednu celinu¹. Mala Azija privlačila je L. Robert-a od prvog dana njegova bavljenja naukom pa do kraja života, više nego ostali delovi grčkog sveta. I to ne toliko egejska obala Male Azije načičkana grčkim kolonijama, koliko unutrašnjost, „l'Asie Mineure profonde“, kako je sam govorio², stare zemlje Mizija, Bitinija, Frigija, Lidija, Karija, Likija, Pisidija — svaka sa svojom specifičnom prirodom i svojim autohtonim stanovništvom, izložene vekovnim kulturnim uticajima Prednjeg Istoka (Persije) i Grčke. Ove su zemlje sačuvalе tragove svoje daleke prošlosti i njihovo tlo nas iz dana u dan širokogrudno obasipa novom epigrafskom, numizmatičkom i arheološkom gradjom. Upravo to obilje materijala bilo je izazov za neobičnu radnu i stvaralačku sposobnost L. Robert-a. U svom šest decenija dugom nauničkom veku, on je uporno i, reklo bi se, sa zanosom proučavao svaki trag antičkog života u Maloj Aziji na koji je nailazio bilo čitanjem literature bilo neposrednim istraživanjem na terenu, vraćao se po nekoliko puta na iste probleme, osvetljavajući ih potpunije uz pomoć nove gradje ili bolje interpretacije. Za njega nije bilo „sitnih“ pitanja. Svaki je delić važan, jer se celina može pravilno rekonstruisati samo ako se shvati i stavi na pravo mesto svaki podatak koji ima neke veze s njom.

„Contempler, analyser et photographier les paysages est une part importante de l'histoire et de l'épigraphie“, zapisao je L. Robert na jednom mestu (str. 147). Sve se odigrava u odredjenoj geopolitičkoj sredini pa je i za razumevanje pojedinih istorijskih izvora neophodno poznavanje te sredine, njenog izgleda, njenih planina i šuma, reka i jezera, njenih prirodnih bogatstava. Izolovan, izvan istorijskog vremena i geografske sredine u kojoj je nastao, epigrafski spomenik ostaje nedovoljno razumljiv i štur. Robert-ovo poznavanje maloazijskih zemalja zasniiva se dobrim delom

¹. Izdavač je oba dela stavio pod isti broj serije: fasc. 239 i 239 bis.

². Vidi Predgovor knjizi „*A travers l'Asie Mineure*“, str. 4.

na ličnim utiscima. On je proputovao mnoge delove onih zemalja o kojima piše, idući od sela do sela, razgovarajući sa meštanima, snimajući. Ali je prethodno pomno izučavao stariju literaturu, prikupljao podatke iz vizantijskih i turskih izvora, i, naročito, iz dela putopisaca XVIII i XIX veka, koji su utoliko važniji što je privredno stanje u Turskoj u njihovo vreme bilo bliže antičkom nego savremenom. U knjizi se mogu naći prevodi podužih citata putopisaca, karte i snimci predela i antičkih ostataka, kojima se potvrđuju i dopunjuju autorova zapažanja o sredini u kojoj je ponikao određeni dokumenat i olakšava njegovo pravilno tumačenje. Tako, na primer, u članku „Hadrien Zeus Kynēgēsios“ (str. 133—148), novi počasni natpis za cara Hadrijana iz Stratonikeje—Hadrianopolisa u Miziji i pogrešno protumačena početna formula ΔΙΑ ΚΥΝΗΓΕΣΙΩΝ od strane izdavača (kao δια κυνηγέσιον!), povod su da se citatima iz dela arheologa Th. Wiegand-a i geografa A. Philipson-a, fotografijama i kartama, pokaže „u slici i reči“ izuzetno bogatstvo ovog dela Mizije u stoletnim šumama. U tim je šumama Hadrijan, kao strastan lovac, lovio medvede, kako pokazuje predstava medvedje glave na njegovom novcu iz *Hadrianoutherai*, a i sam naziv ovog grada. Boravak u Miziji iskoristio je Hadrijan da podstakne urbanizaciju ove zaostale oblasti (pored *Hadrianoutherai*, osnovana su tada još dva grada : *Hadrianeia* i *Hadrianoi*). U tom osvetljenju titula *Zeus Kynēgēsios* data caru na pomenutom natpisu postaje potpuno razumljiva. Ona se potkrepljuje još i analognom titulom *Zeus Ephorios*, kojom je Hadrijan počastvovan u Aberi povodom srećnog rešenja nekog spora oko granica njene teritorije.

Drugi primer kompleksnog izučavanje epigrafskog teksta pruža članak o dvema stelama iz Nikomedije u Bitiniji (str. 109—124), na kojima se pojavljuju nazivi zanata ξυλογλύφος „drvorezac“ i σχεδιοναύτης (nov termin) „splavar“. Govori se o šumama u zaleđu Nikomedije, o drugim zanatima s drvenom gradnjom, o trgovini drvotom, plovnosti reke Sangarija, o nikomedijskom pristaništu i arsenalu, transportu drvene gradje splavovima do crnomorskih luka, i sve se to ilustruje predstavama na novcu.

I u članku br. XIV (str. 189—214), u kome se utvrđuje teritorija grada Herakleje na Latmosu u severozapadnoj Kariji, geografsko-geološka razmatranja čine osnovu rada. Herakleja leži na južnoj ivici kamenite gore Latmos, koja je razdvaja od Mileta na zapadu i Amizona na severu. U pustinji granitnih gromada, koju nam predočavaju brojne fotografije, grad ne bi mogao da opstane da nema na jugu plodnu ravnicu koja je morala pripadati njegovoj teritoriji. Veliki sused na jugu bila je Mylasa. Između njih mali grad Eurōmos, je ulazio u simpolitiju čas sa jednim čas s drugim susedom, što je povod da se tumačenjem nekih natpisa osvetli karakter i značaj ovih lokalnih ujedinjenja gradova.

Članci koji ulaze u ovaj zbornik razlikuju se i po sadržini i po dužini. Ima među njima kratkih beležaka od stranice-dve (up. brojeve XXIII, XXVIII, XXIX, XXXIV i dr.), dok su drugi prave studije od po nekoliko desetina strana. Najduže među njima je istraživanje pod naslovom „Votivni reljefi“ (br. XXVII, str. 355—441), rad koji neće moći zaobići niko ko se bavi kultovima u Maloj Aziji. Votivni reljefi su obično male ploče, lako prenosljive, koje često „putuju“ u daleke zbirke i muzeje. Utvrđivanje porekla ovih „pierres errantes“ predstavlja ne baš lak zadatak kada nedostaju odgovarajući podaci. Potrebno je mnogo znanja i iskustva da bi se ikonografskom i stilskom analizom odredilo poreklo jednog spomenika. L. Robert to radi s pravim majstorstvom, brižljivo beležeći sve peripetije kroz koje je prošao jedan takav kamen i istorijat njegova istraživanja. Proučavanje ovih pločica mora se vršiti u serijama jer se samo tako može odgonetnuti karakter kulta. Na primer, ako se votivne ploče posvećene *Zevsu Ampelites* (str. 373—386) posmatraju pojedinačno moglo bi se pomisliti, prema imenu, da je reč o nekom božanstvu zaštitniku vinograda. Međutim, kada se skupe sve poznate posvete *Ampelitesu*, vidi se po predstavama na reljefu — nizovi krava ili konja, krave pod jarmom, krave s teladima, konji i ždrebad — da je reč o pastirskom bogu, zaštitniku stada. „Ovi reljefi, zaključuje Robert, su ilustracija Klaudijanove pohvale Frigije kao zemlje *dives equis, felix pecori*, i epiteta *πολυπροβατώτατοι* koji Herodot daje Frigijcima“ (str. 386). Zanimljivu seriju čine votivni reljefi „Dvanaest bogova“ (str. 431—437). Potiču, kako je utvrdio Robert, svi iz jednog svetilišta u mestu Komba u severnoj Likiji. Na r elj

fima su prikazana dva niza od šest ljudi s kopljem s jedne i druge strane jedne veće figure i ispod njih druga dva niza od po šest kurjaka ili pasa, isto tako razdvojena jednom većom figurom. Tri ploče imaju i natpise na kojima se pominju Dvanaest bogova i njihov (bezimeni) Otac i Artemida Kynegetis. U pitanju je prastari autohtoni kult koji nije pretrpeo nikakav grčki uticaj. Spomenimo i seriju stela s tzv. „pokajanjem“ ili „veličanjem božje sile“ iz istočne Lidije posvećenih Zeusu *Didrymeites* ili Zeusu „Hrastova blizanaca“ (str. 515—523). Na reljefima je božanstvo prikazano s vencem u desnoj ruci i dugim štapom uz levi bok. Robert identifikuje ovaj štap sa „skiptrom“, koji su, prema brojnim natpisima iz raznih sela, stavljali na lice za koje se sumnjalo da je počinilo krivično delo i njega je snalazila božja kazna. Ili se skiptar stavljaio na grob da ga zaštititi. I ovde je u pitanju stari običaj i kult koje Robert pokušava da osvetli. Odeljak o kome je reč obuhvata petnaestak rasprava o lokalnim kultovima (*Zeus Thallos, Aithrios, Achaïos, Andreas* itd.) od kojih su neki dosad bili neposvedočeni.

Ima i u drugim odeljcima rasprava koje se tiču kultova. Tako se sa zadovoljstvom čita članak „Le dendrophore de Magnésie“ (str. 35—46), u kome je reč o jednoj predstavi na magnezijском novcu iz III veka n.e.: čovek u hodu nosi preko ramena celo drvo, s korenom i krunom. Numizmatičari su ovu figuru nazvali „dendrofor“ što dovodi do zabune jer se dendrofori vezuju sa Kibelin kult. Predstava se može objasniti Pauanijevim obaveštenjem da je kod Magnešana, u mestu zvanom *Aulai* (ispr. Wilamowitz-a, rukopis daje *hylai*) bila pećina posvećena Apolonu i u njoj vrlo stari idol koji je davao snagu. Ljudi su u ekstazi skakali preko strmih provaliya i visokih stena, čupali velika stabla iz korena i hodali s ovim teretom po uskim stazama. Ova dva podatka poslužila su Robertu da identifikuje predstavu Apolona Kitareda s epitetom *Aulaïtes* na drugom magnezijском novcu. To je isto božanstvo, čiji kult traje od V veka pre n.e. (u znamenitom Darijevom pismu Gadati, car prebacuje svome satrapu što nameće dažbine „baštovanima“ posvećenim Apolonu) do V veka n.e. (kada je zabeležen dolazak hodočasnika iz daleke Afrodīsije na ovo kultno mesto). Kultova se tiče i posveta *Μητροί Θεῶν Λυδίας* (str. 321—323). Epitet „lidijska“ (majka bogova) treba da podvuče da je reč o domaćoj boginji a ne o frigijskom kultu. To je jedan od izraza nacionalizma, etničke samosvesti, koja je u nekim helenizovanim sredinama Male Azije bio veoma jak.⁸

Nekoliko istraživanja u ovom Zborniku posvećena su pergamskim dokumentima : br. XXXII, str. 460—487 i XXXV, str. 522—538. Najvažnije mi se čini, iako je to mali članak, tumačenje reči *ergasteria* u kraljevskom pismu *Welles, Royal Corr. 24*, rr. 7—14. Nasuprot dosadašnjem mišljenju, zloupotrebljavanom, da je reč o kraljevskim radionicama, u kojima su radili robovi, Robert pokazuje da to nema veze s robovima, već je reč o portiku s radnjama koje se daju pod zakup. Vrlo su zanimljiva i važna razmatranja o dekretu u čast Atala III *OGIS 332*, na koji se Robert dva puta vraća da bi što jačim argumentima potkrepio svoje već ranije izneto mišljenje da je u pitanju pergamski dekret a ne dekret malog grada Elaje, pergamskog pristaništa, u čijoj je blizini otkriven. U natpisu se govori o najvišim počastima ukazanim kralju prilikom njegovog dolaska „u Pergam“, posle neke uspele ekspedicije, i o svečanoj povorci sa žrtvama koja će se prirediti kada kralj dođe „u naš grad“. Ovo protivstavljanje „našeg grada“ „Pergamu“ bilo je razlog što je većina naučnika smatrala da dekret treba pripisti Elaji. Prema Robert-ovom tumačenju, kralj dolazi „u Pergam“, kad stupa na njegovu teritoriju a ne kad ulazi u grad. On se morao zadržati u Asklepijevom svetilištu izvan pergamskih zidina, a za njegov ulazak u grad pripreman je svečan doček. Tako se objašnjava zašto je kraljeva „sveta“ statua (*agalma*) stavijena u Asklepijev hram kao *synnaos* (što nikako ne znači i deifikaciju). Usput Robert pokreće još jedno važno pitanje: na čelu pred-

⁸ Ovo potvrđuje naše mišljenje da helenizacija ne samo ne dovodi do denacionalizacije, već naprotiv podizanjem kulturnog nivoa jedne sredine doprinos, jačanju etničke samosvesti njenog naroda, up. „O „helenizaciji“ i „romanizaciji“—*Glas CCCXX SANU*, Odelj. ist. nauka, knj. 2, 1980, 22—36. Robert upoređuje sa lidijskom majkom bogova i makedonsku majku bogova *Ἀντροχθων*. To znači da ovaj kult nije importovan iz Frigije, već pripada starosedocima, iako je posvedočen tek u carsko doba.

vidjene povorke ićice, prema natpisu, sveštenik (stefanofor) „Dvanaest bogova i božanskog (pokojnog) kralja Eumena“. Pošto nema podataka o tome kome je bio posvećen veliki žrtvenik u Pergamu (obično se naziva Zevsovim), Robert se pita nisu li „Dvanaest bogova“ ti kojima je Eumen posvetio svoje grandiozno delo.

Naučna istraživanja Louis Robert-a teku kao bujica iz nepresušnog izvora. Desetak navedenih primera iz Zbornika koji je pred nama ilustruju, čini mi se, u dovoljnoj meri originalnost i metodičnost njegova rada. Ova knjiga pridružuje se ranijoj prebogatoj produkciji velikog francuskog naučnika kao trajno blago heleniskih studija. Njome će se koristiti za buduća istraživanja kako epigrafičari i numizmatičari tako i istoričari starih kultura i grčke civilizacije. To je delo koje će se čitati s olovkom u ruci da bi se iz njega izvukla sva znanja i methodske pouke koje sadrži.⁴

Primljeno 6. VI 1989

Fanula PAPAZOGLU, Beograd.

⁴ Knjiga se završava indeksima — imena ličnosti i bogova, geografskih naziva, grčkih reči i izvora — koji će znatno olakšati njeno korišćenje. Sastavio ih je Robert-ov učenik Philippe Spitzer.

EMILIA MASSON, *Les Douze Dieux de l'Immortalité, Croyances indo-européennes à Yazilikaya*. Collection „Vérité des Mythes“ vol. IV, Paris, Les Belles Lettres 1989, pp. X+231, 6 fig. i 30 tab.

Beogradski đak Emilia Masson posvetila je svoje istraživačke napore rešavanju teških problema mediteranskih i bliskoistočnih pisama II milenija pre n.e. Najveći broj njenih radova bavi se dešifrovanjem i utvrđivanjem grafičkih repertoara kipro-minojskog pisma¹. Bavljenje hetitologijom E. Masson započela je izučavanjem hijeroglifskih luvijskih tekstova, da bi preko njih ubrzo stigla do problema vezanih za kulturni kompleks Yazilikaya u blizini hetske carske prestonice Hatuše².

Knjiga koju ovde prikazujemo nastavlja pomenute napore na široj osnovi komparativne religije i antropologije. Naime, E. Masson došla je na srećnu ideju da indoevropski sloj kompleksnog i kompozitivnog tkiva hetske religije osvetli poređenjem sa arhaičnim obredima vlaških i srpskih sela istočne Srbije, ne bi li na taj način popunila praznine u lakonskim hetskim kulturnim tekstovima. Prvi deo knjige (str. 15—131) bavi se kompleksom svetih mesta poznatim pod turskim imenom Yazilikaya („Ispisana stena“). U prva dva odeljka (str. 15—30) autorka u veoma jasnom i preglednom izlaganju predstavlja istorijat ovog jedinstvenog spomenika koji nas zadržuje uspehom „saradnjom“ prirode i ljudske ruke. U stenovitom masivu punom prolaza i pukotina prvi trag ljudi potiče iz halkolitika. Poslednja, najuspelija faza, pripada poslednjem periodu postojanja Hetske države — vladavine Tuthalije III/IV (1250—1225) i njegovog sina Šupiluliume II. U kompleksu se uočavaju dve celine sa po dve velike odaje-galerije (A i B) i njihovim aneksima (D i C). U obe galerije ulazilo se iz grupe zgrada namenjenih zaštiti, smeštaju kulturnog inventara i obavljanju raznih rituala. Na zidovima prve galerije predstavljen je službeni huritski panteon Hetske države: levo bogovi (ukupno 27), desno boginje (ukupno 18); na frontalnom zidu nalazi se vrhovni par Tešub i Hebat sa porodicom (7 figura); ispred procesije bogova na levom zidu predstavljena je grupa dvanaestorice bogova u živahnom pokretu, iza procesije boginja, prema ulazu, Tuthalija III/IV, a desno od ulaza gozba Tenu i Tijabenti, „vezira“ Tešub i Hepat. Aneks D upotrebljavan je

¹ Up. Cyprominoica: Répertoires. Documents de Ras Shamra, Essai d'interprétation. Studies in Mediterranean Archaeology XXXI 2, 1974, pp. 64).

² E. Masson, Le panthéon de Yazilikaya, Nouvelles lectures, ADPF Paris 1981, pp. 77, 22 fig. i 22 tab..